

שיחה

'אם עדיין הייתי גר בה היא הייתה מוחצת אותי' על ירושלים, מהביוגרפי אל ההיסטורי וחזרה שיחה עם א.ב. יהושע

מוטי גולני

אברהם ב. יהושע נולד בשכונת 'כרם אברהם' בירושלים בשנת 1936. ירושלים, הווייתה, אווירתה וסמליה עוברים כחוט השני ביצירתו. יעקב, אביו של אברהם, יליד העיר, היה בן העדה הספרדית הוותיקה, דור רביעי בירושלים. לימים אף שיחזר בספרי פולקלור רבים וחשובים את חיי תושביה בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. אמו של אברהם, מלכה רוזיליו, נולדה בעיר מוגדור שבמרוקו והגיעה בשנת 1932 לירושלים, שם פגשה את יעקב.

בירושלים התחולל מראשית המאה העשרים מפגש מרתק בין היישוב הספרדי המושרש מזה דורות בעיר והיישוב האשכנזי החרדי שסיפק צמיחתו במאה התשע-עשרה, לבין ההוויה הציונית האשכנזית העולה. בשום מקום אחר בארץ-ישראל לא אותגרה בצורה כה משמעותית, אותה הוויה חדשה שכינתה עצמה 'היישוב החדש', על-ידי אלה שכינוה 'היישוב הישן'. בקרב הציבור 'הישן' הזה היה הרוב אשכנזי חרדי ומיעוטו, שעיקרו שרידיה הכלים של הקהילה הספרדית, בני המשפחות הוותיקות שאבותיהם היו אזרחים עות'מאניים שהערכית הייתה שגורה בפיהם. הללו, במקרים רבים, לבם יצא אל ההוויה הארצישראלית החדשה. סיפורם הוצג ברוב המקרים כסיפור של תבוסה, לא של בחירה. בשנות השלושים והארבעים כבר היה גורלו של המפגש הזה

ברור. הקהילה הספרדית הוותיקה התמזגה ברובה בקרב הציבור האשכנזי החילוני בירושלים.¹

האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל בכלל ובירושלים בפרט הייתה מצויה מאז שהופיעה בה הציונות, ובמיוחד מאז גל ההגירה שראשיתו בשנים 1904-1906, בעיצומה של טרנספורמציה זהותית רבת משמעות שזיקתה המשתנה לירושלים, כפי שהדבר יתבטא כאן בהמשך, הייתה חלק ממנה. באופן עקבי ומהיר יחסית נוצר אצל היישוב היהודי המאורגן מודל ראוי לזהות ארצישראליות החדשה. בשנות הארבעים כבר היה למודל הזה שם – 'צבר' – שהיה לו ביטוי גם ביצירה התרבותית בת הזמן. המודל הזה היה כתובת לאלה, והם הרוב המכריע של בני היישוב היהודי, שלא היו כאלה אך מאוד רצו להיות.² בירושלים זו עברו ימי ילדותו ונערותו של אברהם.

אל בחרותו הגיע יהושע כבר בעיר החצויה, זו שחולקה בפועל במהלך הקרבות של שנת 1948 ולהלכה – לאחר הסכם שביתת הנשק של ישראל עם ירדן באפריל 1949. אל ירושלים הזו מתייחסת יצירתו המוקדמת ודומה שהיא אף מחוז געגועיו. ערב מלחמת ששת הימים עמדו יהושע ואשתו, איקה (רבקה), לשוב ארצה משהות בת ארבע שנים בפאריס. כבר שם, טרם שובם ולפני פרוץ המלחמה ואיחוד העיר, החליטו כי לא ישובו אליה עוד. הם שבו לאחר המלחמה לחיפה, בה הם חיים היום.

מלאכת ההיזכרות נתקלת בבעיה לא פשוטה שעה שאין היא תואמת באופן מלא את הזיכרון הקולקטיבי של אותם ימים. הדברים קשים במיוחד עבור מי שמודע לפער הזה. תהליך ההיזכרות מסובך עוד יותר כאשר מדובר על זמן ועל העיר שיש להם מעט מאוד מקום בזיכרון של 'הדור שלא ידע...'. את שנות שטחי ההפקר, הגדר, התיל והמוקשים בעיר. בירושלים המחולקת הזו בשנים 1948-1967, עוצבה, כאמור, דמותו של הנער, התלמיד, הסטודנט, יהושע. השנים הללו אם הן נזכרות בכלל בספרי הזיכרון הישראלי לאחר שישים ושבע, הן משל לכישלון, לקיום לא ראוי, עגום, הרה אסון שאין להעלות על הדעת את השבתו – 'העיר אשר בדד יושבת ובליבה חומה'.³ אם עלו געגועים, בעיקר אצל יוצרים, להווייתה של ירושלים באותן שנים מחוקות בהן הייתה עיר קטנה יחסית, הומוגנית כמעט וללא מקומות קדושים (זולת הר ציון), נזקף הדבר לגילם או

1 על התפתחות ירושלים עד מלחמת העולם הראשונה, ראו יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים 1979; על העדה הספרדית בירושלים, ראו יעקב ברנאי, 'מעמדה של "הרבנות הכוללת" בירושלים בתקופה העות'מאנית', קתדרה, חוב' 13 (אוקטובר 1979), עמ' 47-69.

2 על ה'צבר' ראו, עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב 1997. דן הורוביץ בספרו האוטוביוגרפי/מחקרי כינה את הדור ההוא, דורו שלו, 'דור בארץ', תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993. מקורו של הכינוי באנתולוגיה, דור בארץ, בעריכת עזריאל אוכמני, שלמה טנאי ומשה שמיר שראתה אור בשנת 1958. אניטה שפירא, "דור בארץ", יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 122.

3 נעמי שמר, 'ירושלים של זהב', 1967.

לזכותם כאמנים להשמיע קול אחר, אישי מאוד.⁴ אלא שהספרות אינה מנותקת מן ההיסטוריה. ספרות היא במובן ידוע ביטוי מוחשי, לא פחות ממסמך ארכיוני 'יבש', לרוחה של תקופה. הספרות נותנת, למצער, ביטוי לסביבה בה חי ויוצר הסופר. ספרות יכולה להעיד על זמנו של הסופר או על זמנה של העלילה, וכלשונו של מנחם ברינקר: 'ברור כי רבות הן יצירות הספרות "היפה" האומנותית, ובעיקר בתחומי הרומן והדרמה הריאליסטית, הנראות כמוסיפות ידע על העולם ולעיתים הן באמת מוסיפות ידע כזה'.⁵

שיחותינו על ירושלים התנהלו בביתו של יהושע בחיפה, בבתי קפה בעיר ובאוניברסיטה של חיפה, שבה מכהן יהושע כפרופסור אמריטוס בחוג לספרות עברית והשוואתית. הוא משקיף אל ועל ירושלים מחיפה. אל השיחה הזו הצטרפו קטעים מתאימים מיצירותיו. מכאן שיהושע משתתף בשיחה הן כמשוחח פנים אל פנים והן דרך דבריו שבכתב. הללו, בניגוד לדבריו בשיחה עצמה, מכונסים בגרשיים. השיחה שלהלן נעה מן הביוגרפי אל ההיסטורי הכללי וחזרה אל הביוגרפי. בעיקרה, היא משקפת את הנושאים בהם יש עניין לשני המשוחחים.

'לכוון עצמך אל העולם הציוני הישראלי'

– השכונה הירושלמית בה נולדת ובה גדלת הצמיחה, וכנראה שלא במקרה, מספר משמעותי של יוצרים, גם סופרים, בני מה שכונה לימים 'דור המדינה' בספרות העברית. יהושע: [...] כן מוזר היה לגלות בדיעבד לאחר שנים רבות באוניברסיטה שרבים מחברי הטובים נולדו באותה שכונה, כרם אברהם: עמוס עוז, חיים באר, עדי צמח, מנחם ברינקר, אבישי מרגלית ועוד. זה די מדהים, כולנו נולדנו במרחק של חמישים מטר אחד מן השני. ממש באותו קילומטר מרובע, אפילו לא, רבע קילומטר מרובע, ואפילו שרובנו לא הכרנו זה את זה בילדותנו המוקדמת, כי אחר כך התפזרנו בשכונות בורגניות יותר, לאחר מכן, בכחרותנו כאילו חזרנו ונמשכנו זה לזה, דרך איזו 'אינטלקטואליות ירושלמית מסוימת'.

– אלא שאתה בכל זאת בא מרקע שונה. היותך בן העדה הספרדית בירושלים, היא עובדה שיש לציינה, משום שאין היא ברורה מאליה.

יהושע: אנסה לפחות להסביר מה היו הסיבות שגרמו לכך שלא אזדהה בתחילה סביב הסימנים הספרדיים של משפחתי. אינני בא להתנצל על כך. שכן אינני מקבל שבן להורים יוצאי פולין, רומניה או הונגריה אמור למחוק את המבטא של הוריו, את

4 יהודה עמיחי כתב: [...] אני רוצה לחיות רק בירושל אחת, כי אני רק אני אחד ולא אני'. מתוך, 'ירושלים, ירושלים למה ירושלים?', פתוח סגור פתוח, ירושלים ותל-אביב 1998, עמ' 144. לגעגוע הזה תורמים לדוגמא גם ספריהם של אהרן אפלפלד, עוד היום גדול, ירושלים 2001; עמוס עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002.

5 מנחם ברינקר, 'ספרות והיסטוריה: הערות קטנות על נושא גדול', בתוך: רעיה כהן ויוסי מאל (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 34-35.

הווייתם הדתית-יהודית-עדתית ולהיעשות ישראלי, ואילו בן עדות המזרח אינו מצופה לעשות אותו דבר אולי משום אותה חולשה בסיסית קיומית המיוחסת לעדות המזרח ביחס לעדות האשכנזיות, ואז אפשר כביכול מוסרית 'לעזוב' את החזק אבל אסור 'לנטוש' את החלש [...] הסיבה העיקרית, נדמה לי, קשורה דווקא באמי ובשדרים העמוקים שהיא שידרה לאחותי ולי [...] בשבילה הקהילה הספרדית ממנה בא אבי לא הייתה זרה פחות מהיישוב האשכנזי הציוני אשר היה כאן [בארץ-ישראל] רוב. היא בוודאי לא הרגישה כלפי העדה הספרדית מחויבות רגשית מיוחדת. שפתה הייתה צרפתית, ולאדינו לא ידעה, ולאחר שנישאה ומצאה את עצמה קשורה בגורלה לארץ הזאת, ראתה לנכון לכוון את עצמה אל לבה של הארץ שזיהתה אותו בעולם הציוני-אשכנזי. לכן הדריכה אותנו, ילדיה, גם באופן מעשי וגם באופן רגשי, אל עבר העולם הזה כמוקד ראוי של הזדהות. היא עמדה על כך שנלך ל'גימנסיה' ולא ל'תחכמוני' ואפילו לא לבית-ספר 'מעלה' שהיה בית-ספר דתי, למרות שהיא עצמה הייתה נאמנה למסורת. אבל יתרה מזאת, גם אבי לא כיוון אותנו אל העולם הספרדי שלו כבסיס של שייכות והזדהות בלעדיים. בתקופת ילדותנו והתבגרותנו היו הגיבורים שהציג לנו לאו דווקא הרבנים הספרדיים או נכבדי העדה, אלא הפקידים היהודיים הגבוהים במשרדי ממשלת המנדט הבריטי שם עבד, מלומדי האוניברסיטה העברית וברקע הסטודנטים והסטודנטיות הרוסים שהגיעו ל'גימנסיה העברית', שם סיים את לימודיו בתחילת שנות העשרים. אלה היו חביביו, שעליהם היה מדבר בהתרגשות; ואולי הייתה שם גם איזו אהבה נעלמה ועזה לעלמה רוסייה צעירה. ולא ייפלא שנדבקתי באהבה רוסית כזאת שנמשכה לא רק לספרות ולמוסיקה הרוסיות אלא כיוונה אותי כמו בראדאר מדויק אל הרקע הרוסי של אשתי לעתיד.⁶

– ואולי מדובר במקרה מיוחד שמקורו במפגש הלא שגרתי בין הורייך, זה שהתגלגל אל אישיותך שלך?

יהושע: אינני רואה את המקרה שלי כמקרה מיוחד. יוצאי מאה שערים המתחלנים הרגישו דברים דומים, ולבני היקים היו תסביכים עם אמותיהם שהתמידו לדבר גרמנית בכל מקום, ועל האמהות הפולניות אנו קוראים עתה מסות פסיכואנליטיות. לכל אחד היו כיווני הזהויות שלו, הפתרונות שלו והצרכים שלו, כבכל כור היתוך של הגירה. הספרדים הישנים, זקני המשפחה וכו', היו רק חלק קטן מהווייתי ולא דווקא החלק הקורא להזדהות. שנות ההכנה לקראת הקמת המדינה, העמידו גיבורים אחרים, שעקבתי אחריהם שעות ארוכות מחלון ביתי ברחוב המלך ג'ורג', מופיעים ליד קולנוע 'תל אור' ובית ההסתדרות – תחילה רק בבגדי חקי ובכובעי הגרב שלהם ולאחר נובמבר '47 גם עם הסטנים והג'יפים – הם המעטים הצנועים, שמעולם לא עשיתי מהם דמויות

6 נוסח מוקדם של דברים אלה מופיע אצל אברהם ב. יהושע, 'בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד', הקיר וההר, תל-אביב 1989 (להלן: יהושע, בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד), עמ' 231-230.

רומנטיות ומיתולוגיות כדי להרוס אותם אחר כך בדה-מיסטיפיקציה רומנטית, הם לא היו מחוברים לסבי שהלך עם גלימתו השחורה והתרכוש ברחובות ירושלים, שהייתה פוגשו לפעמים בלכתי עם חברי מ'הגימנסיה העברית', מתבלבל ומתבייש משהו. סביהם של חברי אולי היו דומים לו בדרכם, אבל הם פשוט לא היו עוד, הם אבדו שם בגולה, בשואה, ואילו שלי היה חי וקיים, מתהלך בירושלים אחרת לגמרי שהייתה שלו עוד יותר משהייתה של כל המהגרים ממזרח אירופה, אבל כבר הולכת ונשמטת לחלוטין מידיו.⁷

– ושמא גם אתה רצית להיות 'לא מחובר' לסבך הספרדי ולירושלים 'שלו' ממש כמותם, הלוחמים, הצברים, 'היהודים חדשים'?

יהושע: [בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד] [...] מה שהארנו מאחורינו לא ידענו בדיוק באותה עת, אבל למה לחתור היה ברור לכולנו, במיוחד לאמי. עלינו לחתור אל עבר המהות הישראלית החדשה הנוצרת, שבה ישטשו קווי הזהות המכבידים והלא נעימים. ועד עתה נדמה לי שהלהט האידיאולוגי שמלווה את הטיעונים הצודקים שלי למען הישראליות נובע גם מהטעם הפשוט שישראליות זו היא אשר תבטל את חריפות ההבדל העדתי שממנו חששתי בשעתו.⁸

– ביקשת ועדיין אתה מבקש לבטל 'קווי הזהות המכבידים והלא נעימים'. כמעט נועז היום בעידן 'הרב תרבותי' המקדש את 'האחרות', קל וחומר כאשר מדובר במה שאתה מכנה 'ספרדיות'.

יהושע: לא רציתי להיות אשכנזי אלא ישראלי בעל מרכז כובד תרבותי מערבי. וזאת היתה מטרה אידאולוגית טובה, מוסרית ונכונה מכל הבחינות, אבל היתה בזה – אם להיות ישר עם עצמי – גם נוחות מסוימת, במיוחד בהתבדלות מגלי העליות של יהודי ערב שהגיעו בראשית שנות החמישים על כל בעיותיהם. ההיאחזות בספרדיות מטושטשת הייתה פתרון טוב. אבל הקונפליקט הזה היה מוגבל ולא חריף, ואינני רוצה לעשות אותו דרמטי למען החידוד האסתטי.⁹

עיר מחולקת – עיר אחת

– בחיבור היותר אוטוביוגרפי שלך, 'בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד', תיארת מציאות שהיא, לפחות נוכח המציאות בירושלים דהיום, כמו לקוחה מכוכב אחר. דובר שם על ירושלים בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים של המאה הקודמת. לטעמי, ציירת שם את אחדותה של העיר המחולקת. מתבקש להביא את הקטע הזה כמעט בשלמותו:

7 נוסח מוקדם של דברים אלה מופיע אצל יהושע, בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד, עמ' 231-232.

8 שם, עמ' 232.

9 נוסח מוקדם של דברים אלה מופיע אצל יהושע, בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד, עמ' 232.

יהושע: 'כל ימי מגורי בירושלים – כלומר עד שמלאו לי עשרים ושבע שנים – הייתי מקפיד ללכת בחגים וגם בהרבה שבתות לבית הכנסת של אדון מולכו. גם בתקופה ששימשתי מדריך שליח מטעם ההכשרה בקיבוץ של תנועת הצופים, מרביץ לחניכי בערבי שבתות ומוצאי שבתות את תורת הסוציאליזם הדמוקרטי החילוני, שבה האמנתי ואני עדיין מאמין בה בכל לבי, הייתי קם כל יום שבת בבוקר, לוקח את שק הטלית מתחת לזרועי, הכיפה בכיס וחוצה את הרחובות הירושלמים הריקים והנעזמים של טלביה ורחביה אל מאחורי גדר האבן של "הגימנסיה העברית", כמה עשרות מטרים בלבד מצריף התנועה הירוק, שעדיין הדהדו בו קולות השירה והצעקות הליליות שסערו בו בניצוחי בלילה שעבר, שולף את הכיפה ממש ליד פתח בית הכנסת, זורק אותה על ראשי, מתעטף בטלית ונכנס לא להתפלל אלא לשבת ליד אבי, בין האדונים הספרדים בחליפות מהוגנות, בנקאים, סוחרים, פקידי עירייה וממשלה ופה ושם גם נגרים וירקנים ובעלי מלאכות אחרים, יושב שם בשקט לא כמאמין, אלא כמביע בעיקר סולידאריות עם אבי ואמי [...] לאחר גמר התפילה הייתי יוצא עם כל המתפללים שהיו מתערבבים ביוצאי בתי כנסת אחרים, משוחחים בענייני דיומא ומביטים ברוח סובלנית בחילוני ירושלים המתעוררים לאיטם. לאחר שעה קלה כבר הייתי בבגדי חאקי בעסקי תנועת הצופים [...]'.¹⁰

– כמעט הזוי נוכח המתרחש בירושלים של ימינו אלה. ואף-על-פי-כן, אין אתה חוסך את שבטך מירושלים ומן הירושלמים של אותם ימים. דבריך, כך נדמה לי, נכונים מעבר להווייתה של העיר המחולקת, הקטנה, של שנות החמישים והשישים. שהרי החלוקה, זו שבנפש וזו הפיזית ממש, ואימת האסון הקרב, לא נעלמו מירושלים עם איחודה הפורמלי.

יהושע: [שלושה ימים וילד]: 'צריך לקבוע עמדה ברורה כנגד ירושלים, אי אפשר לחצות אותה בשתיקה. אני טוען: ירושלים עיר קשה. לפעמים, קשה עד מאוד. אין להאמין לצניעותה, לרכותה שאינה רכות. די להתבונן בבתי האבן הסגורים שלה. מרבים לשבח את זוך האויר. כן, זאת גם אני יודע. אבל הלילות הריקים. אחרי תשע בערב אתה פוסע משכונה לשכונה כבעיר מתים. לעולם לא תיעצר מכונית לקריאתך. שלוותה המדומה.

אנשיה תמיד מתוחים, תמיד חרדים, כאילו בכל רגע עומדים לשים עליהם מצור, להפגז את בתיהם, לגזול את מימיהם. עיניהם הירושלמיות הדאוגות, ההומור המריר שלהם. הציפייה מטורפת למכתבים, זלילת העיתונים. הרדיפה האין-סופית אחרי הכבוד האין-סופי.

אני מדבר על ירושלמים אמיתיים.

אתה הולך במרכז העיר, בצומת הרחובות, במשולש הקטן חד הזווית, וכאן צפוי לך שתפגוש את כולם. לא תימלט מידי איש; אף לא מידי הפרופסורים הקטנים, העוצרים אותך בלהיטות כדי להשמיע לפניך את חידושיהם האחרונים ולפתע הם זונחים אותך, משום שראו במדרכה הנגדית אדם שהוא חשוב ממך.¹¹

ציונות זה לעזוב את ירושלים

יהושע [הכלה המשחררת]: 'הירושלמיות של ריבלין הסתיימה עם מלחמת ששת הימים, בטרם הרחיקה תאוות המנצחים עד פאתי עטרות ונווה יעקב והולידה בבלומוס כפייתי שכונה מתוך שכונה'.¹²

– בשנת 1967 עזבת את ירושלים. שבתם, אתה ואיקה, מארבע שנים בפאריס הישר לחיפה שם אתה חי עד היום. מעולם לא שבת אל העיר המאוחדת. למעשה מעולם לא חיית בירושלים שאחרי מלחמת ששת הימים. ירושלים שלך נשארה מנדטורית ואחר כך מחולקת. האם רק יד המקרה הייתה בדבר או שמא יש כאן עמדה נפשית ואולי פוליטית?

יהושע: לא חזרתי אל העיר המאוחדת, וזה מוזר כיוון שהחלטתי כבר בפריז לפני יוני 1967 לא לחזור לירושלים. זו הייתה אינטואיציה. לפי דעתי אחת ההחלטות הנבונות של החיים שלי. היו שתיים. האחת לא ללכת כלל אל המסלול האקדמאי, אלא להמשיך לכתוב רק ספרות והשנייה, לא לחזור לירושלים [...] לא עשיתי דוקטורט בפאריס למרות שבאתי לשם כמלגאי של הממשלה הצרפתית ושנתיים קיבלתי מהם מלגה. אבל בסוף החלטתי שאני אעבוד שם ואשתי תקדיש את כול כוחותיה לגמור את הדוקטוראט שלה. תוך כדי עבודה אדמיניסטרטיבית מלאה כתבתי את 'שלושה ימים וילד' ואת שאר הסיפורים הגדולים של הקובץ השני שלי – מול היערות.

אני זוכר שהורי התאכזבו שרק איקה קיבלה את תואר הדוקטורט ולא אני. אבל אני יודע שאם הייתי גומר את הדוקטורט ובא לירושלים, מתחיל לחפש משרת מרצה בחוג לספרות עברית והיו נותנים לי אולי להרצות בדרגת מדיין והייתי מתחיל לכתוב איזה מין משהו על חיים הזז כדי לקבל דרגת מרצה ואחר כך לכתוב משהו על עגנון והייתי מסתבך והייתי נכנס לתוך כל המערכת האקדמית הזאת, על חובותיה ודרישותיה מתחיה ולחציה לא היה נשאר לי די זמן ואנרגיה לכתוב כתיבה ספרותית.

וההחלטה השנייה הייתה לא לחזור לירושלים. אני הרגשתי שגם מבחינה משפחתית וגם מבחינה ספרותית אני לא צריך לחזור לירושלים. אני לא צריך להיכנס לתוך כל מערכת הסמלים האלגורית של ירושלים. הקטע שציטטת זה עתה מ'שלושה ימים וילד',

11 אברהם ב. יהושע, שלושה ימים וילד, עד חורף 1974, מבחר, תל-אביב תשל"ה (להלן: יהושע, שלושה ימים וילד), עמ' 207-208.

12 אברהם ב. יהושע, הכלה המשחררת, תל-אביב 2001, עמ' 110.

'נגד ירושלים' הוא קטע סטירי מוגזם אבל יש בו גם אמת בניסיון להסביר כמה ירושלים רוויה בסמליות מורכבת, אלגורית לפעמים, ולכן למרות שהיא עיר מפרה היא גם עיר קשה ומסוכנת ליוצר: '[...] כי כולם כרוכים פה אחר הסמלים. מרוב להיטות לסמלים סבורים הירושלמים שהם עצמם סמלים. לפיכך הם מדברים באורח סמלי ובלשון סמלית, הולכים בצורה סמלית ונפגשים זה עם זה בדרך סמלית. לעיתים, כשדעתם נחלשת, הם סבורים שהשמש, הרוח, השמים הנטויים על עירם, כל אלה אינם אלא סמלים שצריכים עיון'.¹³

– יש כאן הצהרה ברורה מאוד. את התחושה הזו אתה סוּחב כבר מתקופת העיר החצויה?

יהושע: זה נכתב על ירושלים המחולקת, ואפילו העיר המחולקת הייתה לטעמי מלאה בסמלים, אולי חלק מהם קיבל העצמה בגלל שהיה נסתר מאחורי החומות המפרידות בין העיר המזרחית למערבית, והסתר הפנים הזה יצר גירוי מיוחד לסמלים: ראה למשל ברומן של עמיחי, **לא מעכשיו, לא מכאן**.¹⁴ ואני הרגשתי גם שכיוון שאני נושא את העיר הזו בביוגרפיה שלי זה הדור החמישי. ואבא שלי וסבא שלי הם משם, זה מקום רווי במשפחתיות שלנו, דורי דורות, על כל המשמעויות. הרגשתי את כל הכובד הספרדי רב הדורות שלי בתוספת כל הצד הענגוני-ירושלמי, ואני אומר בכוונה עגנון שאותו הערצנו כולנו עם כל חכמי ירושלים הנלווים אליו או מתוארים בספריו. הייתה לי אז בשנת 1967, מהמרחק של פאריס, הרגשה שאני צריך לממש את הדבר הזה שנקרא 'ארץ-ישראל', מה שטעמתי ממנו בנח"ל, בקיבוץ. בצד הזה שהיה אז של תנועת העבודה.

– לממש גם את הציונות או את הישראליות שלך?

יהושע: את הישראליות שלי. ולממש אותה טריטוריאלית, בתוך הטריטוריה. בירושלים הייתה הוויה לא ממש ארצישראלית אלא מין תערובת אחרת. ושים לב שהרבה שנים לא גר שום פרוזאיקן רציני ומשמעותי, אם מדור הפלמ"ח ואם מדור המדינה, בירושלים (למעט דויד שחר שהוא באמת סופר ירושלמי פאר אכסלאנס, שירושלים נתנה לו הרבה כוח לכתיבתו אבל גם הזיקה לה. ולא פלא בעיני שהוא היה צריך להגלות את עצמו לפאריס, כדי לקיים בה את הרומנטיקה הירושלמית הלא ממוקדת שלו). הירושלמיות של אפלפלד היא רק תפאורה חיצונית לעיסוקו האובססיבי בשואה ובעולם שקדם לה. המרכז הליבנדניאלי של הרומנים של מאיר שלו, עדיין הוא בעמק יזרעאל, ואולי דויד גרוסמן הוא הסנונית המשמעותית בפרוזה שגרה בפרבר ירושלמי מרוחק.

13 יהושע, שלושה ימים וילד, עמ' 208.

14 יהודה עמיחי, **לא מעכשיו, לא מכאן**, תל-אביב 1963.

כאשר אני אומר שצריך הייתי להינתק פיזית מירושלים ולחוות את הטריטוריה הארצישראלית עצמה, זה היה עוד לפני מלחמת ששת הימים, ונדמה לי שהעיר המאוחדת לא היטיבה את החיבור לארץ-ישראל, כי ארץ-ישראל של ירושלים היום היא בעיקר השטחים הפלסטינים. בחיפה יותר מבתל-אביב, ארץ-ישראל הישראלית נגישה מאוד, נוכחת מאוד, קלה למגע דרך העמקים והגליל ועוד ועוד. לעזוב את ירושלים ולא ללכת לתל-אביב. אלא ללכת לאותו אלמנט טריטוריאלי מובהק שהוא לא תל-אביב, לא שוב עיר גדולה אלא חיפה שמתחברת בקלות אל נופי הגליל והעמקים, לתוך המשמעות הארצישראלית האמיתית.

– עצם הגשמת הציונות בממד האישי, כפי שאתה מגדיר אותו, היה בה גם ניתוק ידוע ממה שהוא דתי. לפחות אז לפני הופעתו של הזן החדש, זה של החיבור הדתי-לאומי.

יהושע: אני חילוני גמור וגם הדגשתי את החילוניות שלי, אבל הדת היהודית היא חלק ממרכיבי התרבות הישראלית שלי. ההליכה אל הצפון, אל הארצישראליות כפי שאני מגדיר אותה בהגדרה אישית, נעשתה כתוספת לירושלים ולא כביטול שלה, כי ירושלים קיימת בתוכי. אין לי בעיה להתחבר אליה, אבל לפי תנאי ולא לפי כפייתה. אתה רואה איך שאני בכל רומן יכול להיכנס אליה בקלות רבה. ואני יודע, אומר לה תשמעי, אני מתמצא כאן, אני לא יכול ללכת לאיבוד בעיר שנולדתי בה. אין לחיפאי הזה שום קושי לנווט בעיר הולדתו.¹⁵ כלומר, ירושלים היא כבר בכיסי אבל אני צריך להרחיב את עצמי לדבר אחר, לדבר שאין לי, שאותו טעמתי דרך הנח"ל, דרך הקיבוץ, רק טעמתי אותו אבל הרגשתי שהוא נכון לי.

– בין ההחלטה שלכם לא לחזור מפאריס לירושלים, ובין החזרה ארצה בפועל, הייתה מלחמה. האם העיר 'שחוברה לה יחדיו' לא שינתה את דעתך? ואולי רק התגברה המועקה?

יהושע: כן זה מוזר שזה לא שינה את החלטתנו. נכון מצד אחד הייתה איזו משיכה אל כל ההתלהבות בגילוי של העיר המזרחית וכל מה שהיא מייצגת, כל מיני נופים ומקומות ואתרים שראיתי אותם במשך כל ילדותי מרחוק אבל היו אסורים כמו טור מלכא, או אוגוסטה ויקטוריה או הר הצופים והנה הם מותרים במגע. אבל מצד שני הביטויים כמו שחררנו את העיר העתיקה, הרתיעו אותי מאד [...] מאוד התקרבותי אז במחשבה לעמוס עוז, שכבר היינו אז ידידים. הוא דיבר אז על 'עיר זרה'.¹⁶ כן, העיר שהוא גדל בה, הוא קרא לה 'עיר זרה'. לא השתמשתי במושגים קיצוניים כמו 'עיר זרה' ביחס לעיר העתיקה. זה גם לא נכון מבחינתי. כיוון ששם ממול נולד אבי, בשכונת ימין

15 יהושע, הכלה המשחררת, עמ' 347.

16 עמוס עוז, 'עיר זרה', בתוך: אברהם שפירא (עורך) שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 242-244.

משה. אבל ידעתי שהעניין מסובך הרבה יותר ואיחוד ירושלים החפזו וחסר האחריות שנעשה על ידי דיין וחבריו, עם כל הלהט הלאומני-דתי שפרץ בעקבותיו, הוא הרה אסון, אם לא יעשה בצמצום, ותחת חסות בין-לאומית. הרגשתי רתיעה לכל זה, ושמחתי שמראש החלטתי לא לחזור אליה.

– דומה שהרתיעה שלך מירושלים הגדולה, זו שאחרי יוני 1967, היא פוליטית אולי אפילו פרגמטית יותר מביוגרפית.

יהושע: הרגשתי אז מה שהרצל חש לפני יותר ממאה שנה. הרגשתי שאנחנו הולכים ומסתבכים בדבר שהוא קשור למיתוסים עמוקים מאוד, שקשורים לעמים שונים ולדתות שונות, ומאחורי זה עומדים מיליארדים של בני אדם ואנחנו לא יכולים לעשות בו כבשלנו. צריך לנהוג בזהירות בירושלים. אם נכנסים לעיר העתיקה צריך להיכנס בזהירות, רק לרובע היהודי. ולהגיד גם אנחנו פה, אבל גם אתם פה. אז שמחתי שעקרתי את ביתי לחיפה. 'כן, יש להיפרד מהקסם הירושלמי ולצאת לדרך [...]'.¹⁷

הרגשתי הייתה שבמקורה הציונות לא הלכה לירושלים, כלומר שכל מהותה הייתה לעקוף את העניין הירושלמי. גם הרצל אמר שירושלים לא שייכת לאף אחד כי היא שייכת לכולם. הוא קיצר את ביקורו בה וברח משם אחרי שבעה ימים. הייתה הרגשה שכל עניין המקומות הקדושים מסובך. אז כשהתעסקו עם ירושלים, בתחילת הציונות, היא הייתה באמת ברובה העיר המזרחית, עיר בין החומות, מעט יחסית היה מחוץ לחומות. ומיד ראו את כל הבעייתיות שיש בתוכה. אני אומר, הציונות התחילה בכך שאברכים מירושלים עזבו אותה והלכו להקים את פתח תקווה. זאת תחילתה של ציונות. זה בעיני הסמל, לעזוב את ירושלים. ירושלים הייתה בעיני דבר א-ציוני.

– אתה אומר למעשה שציונות 'זה לעזוב את ירושלים'?

יהושע: ציונות זה היה לעזוב את ירושלים כסמל הלאומי היחיד והבלעדי. להעמיד את ירושלים בפרופורציה מתאימה בתוך המכלול של ארץ-ישראל. ירושלים היא רק פרט קטן בתוך המולדת, שאותה צריך לבנות כמציאות ממשית. ירושלים, אם תרצה, הייתה גם דבר שבלם את הציונות. ירושלים הייתה הסמל הרוחני המטפיזי שאתו אפשר היה לקיים את הגלות. כשדיברו על הגלות, כשיהודי ישב במאה החמש-עשרה באשכנז או ישב במאה השנים-עשרה בתימן, אז מה היתה לו 'ארץ-ישראל' מה היתה לו 'מולדת'? לא היה לו שום מושג מה זה. אבל הוא ידע על ירושלים. הוא יכול היה לרכז את הכל על ירושלים, על הווית בית המקדש וכל ארץ-ישראל בעצם הצטמצמה עבורו לירושלים. ציון וירושלים התערבבו יחדיו.

– אבל התנועה הלאומית היהודית החדשה כינתה עצמה בשם 'ציונות'.

יהושע: כי היא הייתה חייבת להשתמש במושג דתי-לאומי כדי לפנות אל ההמונים שבשבילים עדיין המרכז החויתי היה ירושלים. הלאומיות היהודית נשארה חבויה בתוך

17 יהושע, הכלה המשחררת, עמ' 51.

הדת היהודית במשך הגולה. בגולה כיסתה הדת היהודית על הלאומיות. הלאומיות הייתה רוחשת כמו איזה פרימוס בתוך המערכת הדתית. הציונות הייתה הלהבה הלאומית שפרצה, והייתה צריכה כמובן לתדלק את עצמה גם בסמלים דתיים וירושלים-ציון, שהיא גם העיר וגם הארץ, הייתה דלק מתאים לכך. מה עוד שהמילה 'ציון' קשורה לשיבת ציון הראשונה מבבל. ירושלים אם היה לה בית המקדש היא הייתה באיזשהו מקום מכסה על העניין הזה של המולדת, של הטריטוריה. הרי אי אפשר למצוא בתנ"ך כמעט את המלה 'מולדת'. אני בדקתי. פעמים ספורות בלבד נזכרת המלה הזו (ולאו דווקא בהקשר של ארץ-ישראל). 'מולדת', המקום שבו אתה נולד, הטריטוריה כמובן הכי חזק של המלה, זה כמעט לא נמצא. אז יש מושגים חצי דתיים. וירושלים התקשרה לזה. ולפיכך היה טבעי ללכת על ציון כשמה של התנועה הלאומית החדשה.

לכן, כפי שסיפרת לי, אין זה מקרה שלקח לברל כצנלסון קרוב לתשע שנים מאז שעלה לארץ-ישראל כדי להגיע לביקור ראשון בירושלים. מה זה לנסוע לירושלים, מרחק של שישים קילומטרים מיפו? והוא לא נוסע. הוא נוסע לכנרת, הוא נוסע לגליל אבל לא לירושלים.¹⁸ זו אמירה ברורה נגד ירושלים. הכימותרפית הזאת שבאה לעקור ולטפל בסרטן של הגלות נזהרה מירושלים, כי היא אלמנט שקשור לגלות ולכן נזהרו ממנה כמו מאלמנט מסרטן.

– ההוויה הגלותית מתעצמת בירושלים.

יהושע: אני לא קורא לזה הוויה גלותית. לא אקרא לאדם שיושב בארצו בשם גולה, אפילו אם אין לו שם עצמאות. לא אקרא. לא אגיד שאדם שישב בקונגו, ושהיה תחת הקולוניאליזם הבריטי ולא הייתה מדינת קונגו, שהוא יושב בגולה. בתחילת המאה שעברה, שמונים אחוז מן העולם חי ללא עצמאות וריבונות לאומית כפי שהיא מוגדרת היום. אבל הם לא היו בגלות. אם אתה יושב בארץ אתה לא בגלות.

– אבל גלות זה גם מצב נפשי מסוים. אם יושב ציבור יהודי בירושלים במאה התשע-עשרה, זו תקופה שבה היהודים מגיעים להיות רוב בירושלים, וההוויה שלהם היא הוויה כפי שתיארת לעיל, התכחשות לממד הטריטוריאלי, הלאומי, מה פירוש הדבר?

יהושע: לא חשוב. זה לא משנה. אדם שנמצא במולדתו הוא לא בגלות. הוא יכול להימצא תחת כיבוש, הוא לא בגלות. הגלות בעיני זה המצב הפיזי שבו אדם חי בטריטוריה שאיננה שלו, שהוא לא רואה אותה כשלו, והוא יושב שם אם מרצון אם מאונס, בדרך כלל מאונס. זו בעיני הגלות. לכן גם הפלסטינים בשטחים הם לא בגלות, אתה לא יכול להיות פליט ברמאללה. אתה לא יכול להיות פליט בקלנדיה. אתה לא יכול להיות פליט בדהיישה. אתה עקור אם אתה רוצה, אבל אתה לא פליט. אתה כן פליט

18 אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, תל-אביב 1981, כרך א, עמ' 112-113.

בלבנון. העניין של הגלות אצלי הוא עניין פיזי ברור ואני לא נכנס לשום דבר נפשי. אני גם לא מבין, שאומרים 'מנטאליות של גלות'. אני לא יודע מה זה מנטאליות של גלות. – אמרת שהציונות ביקשה לטפל בסרטן הזה, 'הגלות', שסמלו יכולה להיות גם ירושלים.

יהושע: כמטפורה בלבד. בסרטן הזה של הגלות, של הרצון להיות בגלות, של הפחד מפני ארץ-ישראל. מה שאני קורא הפחד להיות בתוך הוויה טוטלית יהודית, האנדרוגיניות הזאת של הקיום היהודי של צירוף בלעדי של דת ולאום, שלא יכולה למצוא לה בית, כי בבית היא צריכה להחליט מה קודם למה באופן מוחלט, הדת או הלאום. בעצם תפקידה של הגולה בהחזקת שיווי המשקל הפרובלמטי בין שני המרכיבים שכל אחד יש לו רציונל שונה. הגלות מאפשרת לקונפליקט הזה להתקיים. זה בעצם מה שקרה בגלות בבל הראשונה, שם ניתנה הנוסחה. הקיום בתוך הוויה לא שלך, בתוך מציאות של עם אחר, ששם אפשר לקיים את המודוס ווינדי הזה המלא סתירות בחיבור הבלעדי של דת ולאום. וכיוון שמחיר הגולה הוא איום גם בהתבוללות וגם בהשמדה, באה הציונות לשחרר אותנו מן הגולה. להוציא את הגולה מתוכנו בראש ובראשונה, לפני שנצא פיזית מן הגולה. ולכן טבעי בעיני שברל כצנלסון לא ממנה לירושלים. כלומר הוא מרגיש את מקומה השלילי של ירושלים בתוך הנוסחה הזאת.

– מדוע, היכן הקשר?

יהושע: בירושלים אפשר לקיים הוויה כאילו גולה. להתחבר אל האלמנטים הדתיים בלי להיות חייב לשמעות לאומית, במיוחד נוכח העובדה שירושלים היא עיר שאליה משתייכים גם עמים אחרים, ושגם לגויים שאינם חיים בה יש אליה זיקה חזקה. לכן במובן מסוים ירושלים יכולה לקיים תודעה לאומית-דתית בלי אחריות טריטוריאלית ממשית. דבר שהוא בלתי אפשרי בתל אביב או בעמק הירדן.

– ירושלים או היושבים בה?

יהושע: כן, ירושלים, כיוון שבשביל היהודי הפולני, שבביל היהודי הרוסי, לא משנה מי יושב שם בירושלים. יושבים שם חמישים יהודים או יושבים שמה חמישים אלף יהודים.

– גם לא חשוב איזה יהודים? אפילו אבא שלך?

יהושע: הוא לא ידע, מי ידע בכלל? מי ידע בפולניה מי יושב כאן? מי בכלל יכול היה לדעת מי יושב כאן? ירושלים היא סמל, מטפורה, מלאה משמעות ועמוסת טכסטים, אפשר לקיים את ממשותה בדמיון היהודי בגולה, בלי להתייחס אליה פיזית ועובדתית.

- אבל ברל ידע.

יהושע: ברגע שהוא הגיע לכאן הוא ידע. הוא ידע מה היא ירושלים, כי הוא בא מן הגולה. אמנם מוזר מאד בעיני שסקרנותו לא הביאה אותו לשם אפילו כתייר. אבל

רתיעתו מירושלים, שאיננה יכולה להיות מוסכרת אלא באופן אידאולוגי, מלמדת על משהו עמוק מאד. ואגב הוא לא היה היחיד בכך, מספרים שגם בן-גוריון חיכה שנתיים בארץ-ישראל עד שהגיע לירושלים. אתה חוקר של ארץ-ישראל, אתה תאשר זאת.¹⁹

— אתה אומר שההסתייגות מירושלים קיימת בהווייתה של הציונות עוד לפני שהיא הגיעה לארץ-ישראל?

יהושע: נכון. כמו הרצל. הרצל ראה את כל הפרובלמטיות בירושלים. מדהימה האינטואיציה שלו. מה הוא ידע בכלל ביהדות? מעט מאד, אבל אי-הידיעה לא הפריעה לו לתפוס באופן מדהים את עיקרי הדברים. הוא הגיע לכאן ומיד רצה לברוח. הוא יצא מירושלים מתוסכל. הוא ראה שיש כאן בעיה, ושם הציונות תתחיל עם ירושלים, היא תתפורר לגמרי.²⁰

— אבל ברל הגיע בסופו של דבר לירושלים, גם בן-גוריון ואחריו וייצמן.²¹ הם הגיעו אל העיר בחשש גדול, כמעט בסלידה. מה בירושלים, הפעם זו הממשית, כל כך הרתיע אותם?

יהושע: ביתו של וייצמן היה ברחובות, גם ביתו הפרטי של בן-גוריון היה בתל-אביב, והוא הדין עם ברל. הם גם לא נקברו בירושלים. הם הרגישו שהעיר מלאה בסמלים דתיים. שיש בה המון דתות אחרות ושזה מסבך אותם עם עולם אסלמי ועם עולם נוצרי. כלומר, כל ניסיון להשליט ריבונות, מה שהוא באמת לב לבה של מטרת הציונות, טריטוריה עם ריבונות, עלול להיבלם בירושלים. בירושלים אתה נתקל במקום שהכי קשה להשליט בו את הריבונות שלך כיוון שאתה לא תשליט את הריבונות על מקום שיש בו מקומות קדושים לאחרים. לא משנה כמה יהודים יהיו שם. אתה יכול לבנות מסביב למקומות האלה אבל לא בהם. יש דינמיקה של התפתחות ישוב באשר הוא אבל הם גם יודעים שירושלים מן הצד השני היא סמל רב עוצמה בשביל להביא יהודים. שירושלים היא יכולה להיות גם אבן שואבת.

— על השניות הזו עמד בשעתו בן-גוריון. הוא עמד על כך שארץ-ישראל לא אומרת דבר ליהודים בגולה, אבל ירושלים כן. וכך בהפוך על הפוך הוא יכול לרתום אותם, בלי שיבינו מדוע, לתכנית המדינה היהודית הציונית שלו ללא המקומות הקדושים בירושלים, אך עם העיר המערבית כבירתה. מחד גיסא, כך בן-גוריון, על הציונות לשאוף לירושלים 'מנותקת מהעיר העתיקה שאין לה תקנה אלא בהיהפכה למוזיאום

19 בן-גוריון הגיע ארצה בראשית ספטמבר 1906. בירושלים ביקר לראשונה בסוף פברואר 1909. ראו, שבתי טבת, קנאת דוד: בן-גוריון הצעיר, תל-אביב 1976, עמ' 84, 150.

20 על הרצל וירושלים ראו, חיה הראל, 'יחסו של הרצל לירושלים', בתוך: חגיית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים 1989, עמ' 75-90.

21 ראו למשל במכתבו של חיים וייצמן מירושלים לאשתו, ורה, 18 באפריל 1918: 'עגום, עגום מאוד בירושלים! שם מעט מאוד היש משלנו [...] ירושלים איננה עיר עברית' [אף כי היה בה אז רוב יהודי גדול — מ"ג]. ב. ליטבינוב (עורך), מבחר אגרות וייצמן, תל-אביב 1988, עמ' 165-167.

תרבותי-רוחני של כל הדתות [...]. ומאידך גיסא, [...] המיליונים היהודים שאינם יודעים מה זה שרון ועמק ואין להם כל הבנה בהשקאה ובחקלאות ובחשבון דונמים וכשרון קליטה – השם ירושלים הוא הכל, עם ירושלים – החלוקה [תכנית פיל', 1937] תצליח, בלעדיה היא יכולה להיגמר בקטסטרופה לעם היהודי [...].²²

יהושע: כן. זאת הוא אמר ערב השואה. צריך ליצור טריטוריה, אפילו קטנה ביותר על מנת לחלץ את העם שהולך לקראת אסון. נסכים לחתיכת אדמה, אבל אם זאת תהיה טריטוריה בלי אחיזה כל שהיא בירושלים העם לא יבוא. גם כך ברובו הוא לא רוצה לבוא, ואם יגידו לו בלי ירושלים, היהודים, שהוא הכיר אותם טוב, לא ירצו בכלל לבוא לארץ-ישראל. תהיה להם עוד סיבה לא לבוא לכאן. לכן, הוא אמר, אני צריך להשאיר את הסמל אבל סמל מעוקר. כלומר, לקחת את ירושלים המערבית, לקרוא לה ירושלים, לוותר על כל המורכבות הזאת שתסבך אותי עם העולם הערבי ועם הבעיות של דתות אחרות, עם המקומות הקדושים. אני מעקר את הסמל, מקצץ אותו.

– מכאן, אם לסכם, בבסיס ההנחה הזאת של ההנהגה הציונית או של האליטות המובילות, עמד הצורך להשאיר את ירושלים בתודעה הציונית כסמל בלבד, לא כמרחב שיש בו ממשות פיזית. האם הם הצליחו בכך לדעתך?

יהושע: תראה, לרוב העם היהודי שהגיע לפני מלחמת העולם השנייה ושהלך 'לדגניה', לא הייתה חשובה כל כך ירושלים. אם אתה בודק גם בספרות, למשל ס' יזהר, אין אצל יזהר ירושלים. וכך עם רוב סופרי 'דור תש"ח'. נשאר עגנון עם ירושלים. וזו פרשה בפני עצמה. אבל הוא מכסה אותה עם הדתיות שלו, עם המיסטיקה שלו עם הקשר העמוק שלו לגולה, ולא במקרה יש סיפורים שירושלים ובוצ'אץ מתערבבות זו בזו. אבל דור הפלמ"ח? ירושלים לא חשובה עבורם. המרכז הוא מה שנעשה בתל אביב. עוד לפני שירושלים חולקה ב-1948 הם לא נמשכו אליה.

– ובכל זאת ירושלים נותרה תמיד סמל ציוני, אפילו מופשט.

יהושע: סמל תחת קונטרול. סמל כשהוא לא פורץ עם כל המטפיזיקה שלו. עם כל הבעיות הדתיות שלו. סמל במובן הלאומי, מזוקק, מנוקה, מנוטרל מהסתבכות עם דתות אחרות. מבחינה זאת ירושלים היא הר הצל, רחביה, בית הכרם, תלפיות, הנחלאות ולאחר מכן גם הקטמונים והמושבה הגרמנית. זאת ירושלים שאני הכרתי. כל הישראליות הזאת ששאבה גם מתל אביב, הייתה גם מעט בירושלים המחולקת. מ-1949 עד 1967, זו הייתה ירושלים שהייתה עם החומות האלה שלא ידעת בכלל מה קורה שם מעבר להם.

– אתה מתגעגע?

22 יומן בן-גוריון, 7.6.1937; מכתב בן-גוריון לסטפן וייז, 23.6.1937, זכרונות, כרך ד, עמ' 237-238.

יהושע: זו הייתה הוויה שאם אני מנסה לשחזר אותה היו לה מינונים נכונים. היה בה קצת עגנון, קצת תלפיות, קצת רוח וקצת אתה משקיף משם על מדבר יהודה ועל העיר העתיקה, שם ליד ארמון הנציב. הם שם ואני פה. לא היו אפילו געגועים ללכת לשם. – ואפילו לא כיסופים, גם אם ללא סדר יום מדיני מגובש? אולי כמו אחד מן הקטעים היותר נרגשים שלך ב'שלושה ימים וילד' זה המתרחש בירושלים של שנות השישים, לפני מלחמת ששת הימים:

יהושע: [...] עמדתי הלילית מול ירושלים רפוייה האורות. נצנוציה הדקים של האוניברסיטה, שממונו של "בית האומה". תאוותם של משרדי הממשלה הכבדים, הנוטים בצלע הגבעה, לגלוש אל הכביש. שכונות ירושלים הפזורות על הגבעות, הנרדמות והולכות. אף שכונתי, נוה-הרים, רדומה. כל בתיה בחשכה. אפילו את פנסי-הרחוב כיבתה העיריה מרוב זלזול בתושבים. הנה ביתי החשוך, חלון חדרי [...] ירושלים בחשיפותה, בסלעיה, בפוריותה הנסתרה.²³ בלי אג'נדה מדינית ובלי אג'נדה מעשית אפילו. כלומר, יש את זה, זה קיים ברקע. ירושלים הזאת שיש לה אופי משלה, המשרדית, או אינטלקטואלית של האוניברסיטה, של משרדי הממשלה, של הכנסת, של כל הדברים האלה של הלאומיות, אבל לאומיות כזאת מזוקקת, עם סמלים מאוד ברורים. עם איזה רקע מטפסי ודתי הניצב בצד, לא מחייב אותך. זו הייתה ירושלים שאני חושב עליה. היום, תראה, אי אפשר לחזור אליה יותר, לא מאז מלחמת ששת הימים.

– הקיום בירושלים עד 1967 היה 'קיום ציוני נכון' לשיטתך?

יהושע: בעיני הוא קיום ציוני נכון. כיוון שהוא קיום ציוני שיכול להיות ריבוני. הקיום הזה לקח את הריבונות, מימש אותה, וידע בדיוק מה שלו ומה לא. הוא השתמש בסמל הזה, בירושלים, באופן תבוני. הוא גם במובן מסוים אמר ליהודים: עזבנו את ירושלים, חזרנו אליה, אבל לא חזרנו אליה באופן מלא כי זה בלתי אפשרי. הגלות היא בכל אופן עובדה. אלפיים שנה לא היינו כאן. ובאו אחרים ויצרו כאן מציאות דתית ומציאות מדינית. תמיד אומרים 'הר הבית', 'הר הבית', כל כך חשוב, איך אפשר לוותר על 'הר הבית'. מסגד אל-אקצה ו'כיפת הסלע' נבנו שש מאות שנה לאחר חורבן בית המקדש. המקום החרב של בית המקדש היה במשך שש מאות שנה תל חורבות ואשפה, אז למה היהודים שהיו בארץ-ישראל או סביב לה לא באו לפחות לנקות את האשפה? אפילו אם נאסר עליהם לבנות בחזרה את בית המקדש הם יכלו לנקות את האשפה. אבל הם לא עשו זאת. הם עזבו אותה. אחר כך כשבאו המוסלמים לגל החורבות הזה הם החליטו לנקות את המקום ולבנות את המסגד שלהם. איפה היו היהודים? הם ישבו להם בקרינייקה, בתורכיה, ביוון, ברומא, במצרים, התפזרו להם בכל העולם העתיק אבל לא ליד בית מקדשם. אם הוא היה כל כך חשוב להם והיו נמצאים לידו אפילו

כאוכלוסיה כבושה כמו כל האוכלוסיות הכבושות בעולם, המוסלמים אולי לא היו בונים שם מסגד. על טעויות ומחדלים היסטוריים צריך לשלם. אז עכשיו יש שם מסגד מוסלמי שאם נהרוס אותו או נפגע בו אנחנו נזעזע את העולם המוסלמי שעלול להמיט עלינו שואה שנייה. לכן יש להסתפק בחלק מירושלים. בחלק המערבי יש לנו רוב מוחלט, אפשרות לקיים שם ריבונות, ואם נווסת את המינונים של הסמלים שבתוכה, קצת מטפיסיקה, קצת דת, קצת זיכרון היסטורי, קצת מזה וקצת מזה [...] תהיה לנו ירושלים 'שלמה' יהודית.

– וקצת געגוע?

יהושע: קצת געגועים בתוך לאומיות, נותנים לה חן. אבל רק קצת.

– נראה כי היינו צריכים בירושלים גבול, גדר ומוקשים כדי לשמור על אותו 'מינון נכון'.

יהושע: אי-אפשר לשכוח שלפני כן היא הייתה שלמה. אבל היא הייתה שלמה תחת שלטון הבריטים, ואנשים עברו מצד אל צד ברמה מסוימת.

– אתה זוכר את ירושלים המנדטורית 'השלמה'?

יהושע: מעט. אני נפרדתי ממנה זה מכבר. זה היה במלחמת העצמאות הייתי אז בן 11 או 12, כבר היה אז מסוכן להסתובב בצד המזרחי. עם הערבים היה לאבי מגע כי היה מזרחן ועבד איתם באדמיניסטרציה הבריטית. לא הכרתי את הצד ההוא כמו אדם חופשי. הר הצופים, האוניברסיטה [בצפון מזרח העיר] היה מאוד שייך לעיר היהודית. אבי היה נוסע לשם ואני הייתי מתלווה אליו בהתרגשות עצומה, ועד עכשיו הר הצופים בשבילי הוא מקום בעל משמעות ליבידניאלית. אני לא רוצה לעשות אידאולוגיה מן המקרה הפרטי שלי. אני רק מעמיד כאן את הדברים שהרגשתי אז – שהסמל הזה של ירושלים הוחזק בשליטה נכונה על ידי התנועה הציונית עד 1967, פתאום אבדה השליטה עליו. נכנסו גם אלמנטים שהם לא ציונים מובהקים והם הגדירו מחדש את ירושלים בתוך הפאזל הציוני. בתוך המבנה הזה של השיקום הציוני, היה לירושלים מקום שלה, ידוע, מוגבל, בשליטה. פתאום הסמל הזה מתחיל להתפרע ולקבל ממדים שאין לך שליטה עליהם. ואין פלא, שעכשיו החרדים האנטי-ציונים ממלאים אותו בהווייתם.

'הבנתי שבגללה לעולם לא יהיה שלום'

– ואז אחרי הפרידה מירושלים בא הכעס?

יהושע: היה לי כעס שהיה קשור בהבנתי שבגלל סיפוח מזרח ירושלים לא יהיה שלום. הבנתי את זה לא מיד, אלא רק כשהתחיל כל הטירוף הזה סביב ירושלים, והבנייה, והאמריקאים הדתיים שקנו שם דירות, וכל הפסטיבל הזה, וירושלים של זהב ושל כסף וכל מה שקשור בזה [...] הרגשתי שזה בדיוק הפקק הזה, השסתום הזה שלא

ייתן אפשרות של שלום. והורי גרו אז בירושלים והם כעסו על שעזבנו לחיפה. היה להם חבל. גם אני רחוק מהם וגם הנכדים וגם אחותי גרה בתל אביב.
— בוא ניגע, אפילו בקצרה בפוליטי, במדיני, עניין פשוט יותר. אחר כך נחזור לפוליטיקה של הרגשות.

יהושע: בהתחלה ב-1967/8 סברתי שיש להחזיר את כל השטחים, חוץ מירושלים. זו הייתה גם העמדה של ישעיהו לייבוביץ' וגם של בן-גוריון שאמר אז להחזיר את הכל חוץ מרמת הגולן ואת ירושלים. ואני קיבלתי שצריך לאחד את ירושלים. היא הייתה אז כזו קטנטונת ומה יכול להיות? לא בנו אז עוד את כל מה שבנו מסביב מאוחר יותר. אמרתי, בסך הכל ירושלים, אז נשאר גם עם העיר העתיקה ויעשו עם זה משהו. להשאיר את ירושלים. גם עכשיו אני לא יודע איך אפשר פיזית לחלק את ירושלים.
— ובכל זאת הגעת בשלב מסוים, אני מבין, למסקנה עקרונית שיש לחלק את ירושלים.

יהושע: אני זוכר את הרגע שבו הבנתי שבלי חלוקת ירושלים לא יהיה שלום. זה היה ב-1969 אולי כבר ב-1968. מיד לאחר שחזרנו מארבע שנים בפאריס, נפגשתי עם משה דיין בביתו, הכרתי אותו דרך יעל בתו שאתה למדתי בגימנסיה. רות אשתו פגשה אותי ואמרה, אתה רוצה לראות את משה? בוא תראה אותו כי הוא קורא את הסיפורים שלך. 'א.ב.', ככה היה מכנה אותי. אבא שלי היה נפגש אתו בענייני הערבים והשטחים והוא היה אומר לו 'איפה א.ב. הבן שלך? תביא אותו'. באתי אליו. זה היה מין יום שיש משפחתי בצהלה. ואז כמובן נגררנו לוויכוח הפוליטי. דיברתי על החזרת כל שטחים והקמת מדינה פלסטינית. ואז הוא שאל אותי בערמומיות: 'אתה בעד החזרת ירושלים [המזרחית]?' אמרתי לו, 'לא, כל השטחים חוץ מירושלים'. 'בלי [החזרת] ירושלים לא יהיה שלום', כך אמר. ואז הבנתי שאני צריך לעשות את המהפך הזה בתוכי. להבין שגם את ירושלים צריך לחלק, שאי-אפשר יהיה לפתור את הבעיה בלי לחלק את ירושלים.
— רק כי דיין אמר?

יהושע: לא, אבל הרגשתי שהפלסטינים לא יוותרו בשום פנים ואופן על ירושלים המזרחית ושאלו אנחנו שומרים על ירושלים המזרחית, אנחנו נשארים מחוברים למחזור הדם של הפלסטינים ודרכם עם העולם הערבי כולו. ואז גם ראיתי איך אלמנטים דתיים מתחילים לשטוף בעצמה רבה את האלמנטים הלאומיים שכבר היו אז ברורים לגמרי, ושאינו לא רוצה להיות בתוך הסיפור הזה. אני לא הייתי צריך את ירושלים בשבילי באופן אישי, אתה יודע, לטייל בעיר העתיקה למשל כמו חברי הטובים גורי וברינקר וליהנות מהאקזוטיקה הערבית. זה יש לי גם בחיפה.

'התפייסתי אתה באיזשהו מקום'

– נחזור אל יחסך הרגשי אל העיר.

יהושע: בתחילת שנות השמונים הייתי, נדמה לי, בשיא התנגדותי לירושלים שהייתה אז בשיא פריחתה הלאומית והבין-לאומית.²⁴ אחר כך כשהתחלתי לכתוב את *מר מאני*, התפייסתי אתה באיזשהו מקום. התחלתי לבוא בשיג ושיח עם רבדים אחרים של העיר. פתאום ראיתי את זה אחרת, אולי מעצם העובדה שהייתי צריך להעלות אותה באוב אחרי מות אבי.

– **במר מאני**, בשיחה הראשונה, שחזרת, כך נדמה לי, את מקום קבורתו של אביך. יש שם הרבה אהבה, גם למקום.

יהושע: כן, מקום הקבורה של אבי, בדיוק כפי שכתבתי בשעתו בתיאור אוטוביוגרפי ממשי (*בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד*), את טקס קבורתו של אבא: [...] וכאשר הגענו לבית הקברות הרגשתי שאבי הכין לנו הפתעה אחרונה שעוררה בי כמעט חיוך פנימי. אבי הכין לו בסתר חלקת קבר בבית הקברות הספרדי הישן, בחלק התחתון של מדרון הר הזיתים, בקטע הנוף המסעיר ביותר בירושלים. ממש מול העיר העתיקה, בסמוך מאוד לשתי הכנסיות המופלאות 'גת שמנים' ו'מריה מגדלנה' הרוסית. באותו בית קברות עתיק שקבריו ישנים ומצבותיו שבורות היו שתי חלקות הקבר של הוריו, והם לא נקברו בהן, שכן נפטרו בשנות החמישים כאשר ירושלים המזרחית הייתה סגורה בפני הישראלים. הוא מצא את שטרי המכר של הקברים הללו ורכש אותם מחדש מוועד העדה הספרדית, ועכשיו התנהל מסע ההלוויה בסמטה הצרה והתלולה ביותר שליד הכנסיות, וכולנו הגענו למקום שמעולם לא ידענו אותו [...] אני הייתי נרגש ומלא התפעלות, וכאילו התחיל דיאלוג חדש עם המת המובל לפני שהתאוה לשכב עם אבותיו במובן השלם והפשוט של המושג [...] זה היה המפגש הנפלא ביותר בין החומר והרוח שהוא המפגש הנכון של החיים.²⁵

– והנה הגר מספרת לאמה בשיחה הראשונה ב'*מר מאני*' סיפור דומה.

יהושע: [...] לא, לא הר הזיתים, מתחת להר הזיתים, ולא נוסעים לשם, אמא, דרך הר הצופים אלא דרך העיר המזרחית, צריך לעבור לאורך החומות ולרדת בירידה הגדולה בדרך שמובילה ליריחו, לעבור גשר על ואדי, או עמק כזה נחמד, עם עצי זית, ולפנות ממש אל תוך כנסייה גדולה ויפה שיש לה תבליט כזה גדול בחזית שלה [...] כנסייה שמעליה, גבוה יותר בהר, מונחת עוד כנסייה מלאה בצריחים וכיפות קטנטנים ומוזהבים

24 ב-1980 קיבלה הכנסת את 'חוק-יסוד: ירושלים בירת ישראל'. החוק, פרי יזמה של גאולה כהן, קבע כי 'ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל'. בעקבות חוק זה חדלו שלוש-עשרה המדינות שעוד עשו כן, מהכרתן בירושלים כבירת ישראל. מאוחר יותר החזירו קוסטה ריקה ואל סלבדור את שגרירותיהן לירושלים.

25 יהושע, *בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד*, עמ' 240.

כמו פרחים או בצלצלים, וצריך להיכנס לתוך סמטה צרה ותלולה נורא, בין חומות אבן, תלויה באוויר, מעולם לא ראיתי דרך כזו, וכל המכוניות קיבלו מן פחד כזה, אבל גם תנופה [...] עד שנשאבנו ונדחקנו כך בקושי אל תוך בית הקברות הישן הזה [...] משטח עצום של קברים ישנים על הר חשוף ורדרד כזה, וגם שם נפרש נוף עצום, על העיר העתיקה, והמסגדים הכבדים בתוך הרחבות העצומות שלהם, וצריחי הכנסיות, וחפירות של עיר דויד, ומאחור המגדלים הלבנים של ירושלים היהודית, וזה היה, אמא, יום בהיר והשמש זרחה מאחורינו. וזה בית קברות ישן, בלי שבילים, בלי פרחים, בלי עץ אחד, חשוף כולו, מלא מציבות שבורות, מקום מושך מאוד [...]'.²⁶

– ירושלים שאתה מעלה באוב, זו שאתה מתפייס עמה, נדמה כי היא ירושלים של אביך יותר מירושלים שלך.

יהושע: כתבתי בהתחלה את השיחה השלישית [במר מאני]. שיחה בין הקולונל הבריטי והקצין היהודי שלו. בתוך זה כשהקצין היהודי מסביר ומתאר את ירושלים לקולונל (שגם הוא בעצמו בא לשם לא מזמן). הוא מתאר לו איך הוא תופס את ירושלים:

'העיר עצמה, אדוני, קטנה ועלובה, ולאחר חודשים אחדים כאן הייתי אומר ללא היסוס, משעממת בתכלית. האוכלוסייה הטרוגנית מאוד, ערב רב של קהילות קטנות וסגורות. עוני ובערות מצד אחד, והתנשאות משיחית מצד שני, וכרגיל אין יחס בין שמה המפורסם בעולם, והטקסטים הנפלאים שנכתבו בה ואודותיה, לבין המציאות העלובה, אדוני, שמתרחשת כאן.

– מה יש לה להציע? לא הרבה, קולונל. מסגד אחד מפורסם ומרשים, כיפת הסלע, זה שמו, אדוני, ועליו, אין כל ספק, כבר שמעת. כמה כנסיות חשובות, ובראשן כנסיית הקבר הקדוש, שהיא, אם יורשה לי, אדוני, מאכזבת במיוחד. עדיפות דווקא הכנסיות הקטנות שמחוץ לחומה, שבהן הארמוניה ומתיקות [...]

ליהודים, אדוני, כרגיל, אין הרבה מה להציע, אלא את עצמם. לפליאתנו נתברר שהם הרוב באוכלוסיית העיר, אף על פי שבשנות המלחמה גורשו וברחו ונדדו רבים. מבחינה ארכיטקטונית אין להם אלא כמה בתי-כנסיות דלים, וכמובן הקיר הזה הלבן, שריד של חומת בית מקדשם, שהם נעמדים לפניו.

כן, סתם, עומדים, אדוני, מתפללים, תקועים כך... חצי יום יספיק בהחלט, אדוני, לסיור נינוח בכל המקומות הקדושים, הר הכל מגובב זה על זה, והמרחקים מגוחכים, כמעט הייתי אומר, טראגיים'.²⁷

היו שם כמה חומרים מאבא שלי כשהוא תיאר איך הגיע הצבא הבריטי לירושלים. דבריו הובאו בשעתם ב'עמוד האש'.

26 אברהם ב. יהושע, *מר מאני*, תל-אביב 1990, עמ' 62.

27 שם, עמ' 152.

במר מאנז', כמעט בכל שיחה חוץ מבשנייה יש תיאור של ביקור בירושלים. כלומר מר מאנז' בעצם מורכב מתיאורי מבקרים בירושלים בארבע תקופות שונות: 1917, 1982, 1899 ו-1848. כל פעם מבקר מעולם אחר עם ראייה שונה לגמרי. ואז כשעבדתי על הרומן הזה והתחלתי לחקור לצורך הכתיבה את רבדיה השונים, התפייסתי קצת עם ירושלים.

– נחזור אל הגר, החילונית הגמורה מן הנגב, בת הקיבוץ. דווקא אותה הבאת למקום קבורתו של אביך, אל הר הזיתים, אל המקום שאולי אין יותר 'ירושלים' ממנו. הבאת לשם במובן מסוים את מודל נעורך עליו עמדנו בראשית הדברים? האם דרכה בחרת להתפייס עם ירושלים?

יהושע: בהתחלה חשבתי שהיא תבוא מקיבוץ חצרים שבו חייתי כמה חודשים לאחר השירות הצבאי. אחר כך ויתרתי על חצרים, כדי שלא יחשבו שאני משתמש בשמות של אנשים חיים והבאתי את הגר מהקיבוץ משאבי שדה. ככה, בגלל השם הציוני החקלאי הזה. 'משאבי שדה', שם נפלא, ממש שם של תרופה ציונית לתסביך הגלות היהודי. ולכן רציתי לחבר לתוך ההווה הספרדית הירושלמית הזאת את התרופה הציונית של הוויית המאוחרת.

– האם יש ביטוי לפיוס הזה ביצירה נוספת שלך?

יהושע: תראה, ירושלים תמיד מופיעה בכל יצירה שלי. תמיד זה מקור חזק שנותן לי אנרגיה. כשאני נוגע בירושלים אני מיד יודע בדיוק איפה אני נמצא, מקבל את הסמליות שלה, מקבל ככה מנה מרוכזת מן האנרגיה שלה, מן המיסטיות שלה וכל זה בדיוק במינון שאני צריך, ומסתלק משם. עדיין כשאנחנו באים אליה מתחברים למשהו מאוד מסוים בה. כך אני תמיד מרגיש. אני בא לירושלים אני מתחבר למשהו. אנחנו באים, אשתי ואני, ככה ביום שישי. נורא מרוצים, הדמדומים המיוחדים שעוטפים את משכנות שאננים שבו אנחנו משתכנים. ביום שבת אחרי הצהרים כבר מחנק, יורד חזרה לשפלה ובשער הגיא אני נושם לרווחה. אבל אני יודע לשאוב ממנה עכשיו גם באופן ספרותי את אותו מינון של מטפיזיקה ושל יהדות, של כל מה שאני צריך בשביל ה'סלט' הספרותי שאני עושה. אם תבדוק את הרומנים והסיפורים שלי תראה שגם אלה שמתרחשים מחוץ לירושלים, בתל-אביב או בחיפה, משתמשים תמיד באנרגיה הירושלמית בשלב מסוים. כך בכל הרומנים בלי יוצא מן הכלל, חוץ ממסע אל תום האלף שמתרחש בימי הביניים מחוץ לארץ-ישראל.²⁸ כן, ירושלים נותנת לי אנרגיה תמיד, כעיר הולדתי וכעיר יהודית ישראלית. אבל אם עדיין הייתי גר בה היא הייתה מוחצת אותי לגמרי.